

OPINII DESPRE CĂRȚI

În obiectiv:

ALEXANDRU SURDU

A SUFLETULUI ROMÂNESC CINSTIRE

Editura Renaissance, București, 2011, 197 p.

PE MARGINEA UNEI CĂRȚI DESPRE SUFLETUL ROMÂNESC

DRAGOȘ POPESCU

Cea de-a cincea poruncă primită de Moise pe Muntele Sinai este de a ne cinsti părinții, ca să ne fie bine și să trăim mulți ani pe pământul pe care ni l-a dat Dumnezeu. Cinstirea acordată tatălui sau mamei sale de fiecare dintre noi nu este, așadar, o simplă recompensă privată față de aceștia pentru faptul că ne-au adus pe lume și ne-au purtat de grijă până ce am ajuns noi înșine în stare de a ne lua viața în mâini, ci o universală *datorie*. Iar faptul că, îndeplinindu-ne datoria, ne va fi bine și vom trăi mult pe pământul dăruit de Dumnezeu nu este, poate, o răsplată divină; pare să fie mai mult o garanție că, prin respectarea poruncii, existența noastră pământească nu va fi zadarnică. Zădărnicia existenței nu poate consta în altceva decât în pierderea comuniunii în care fiecare se găsește, prin părinții săi, cu strămoșii și cu pământul lăsat lor de Dumnezeu. Căci și viața lungă, și bunăstarea

Cercetări filosofico-psiologice, anul IV, nr. 1, p. 109–111, București, 2012

nu sunt, în absența acestei comuniuni, decât un lung exil, o rătăcire singuratică pe un pământ de care nu te mai leagă nimic.

Zădărnicia existenței i-a preocupat foarte mult pe unii gânditori ai veacului care s-a sfârșit. Mulți dintre ei au ales s-o accepte și apoi să trăiască în conformitate cu ea. Au apărut nenumărate experiențe de viață și învățăminte pe baza zădărnicii existenței. Modelele de viață pe care ni le-au propus, modele ale înstrăinării irevocabile a omului în lume, au putut fi mai mult sau mai puțin atractive, au putut să convingă câteodată, alteori să provoace repulsie, dar nu s-au putut înfățișa niciodată drept *obligatorii*, așa cum sunt Cele zece porunci.

Caracterul obligatoriu, nu și constrângător, al poruncilor divine a iscat însă în sufletul românesc un fel aparte de a le înțelege: nu ca pe niște legi reci și inflexibile, săpate în piatră, ci ca pe povețele unui Dumnezeu care, împreună cu Sfântul Petru, umblă pe pământ și le întipărește în inimi. Legile reci și inflexibile stau mereu la pândă și se răzbuună pe cei ce nu le respectă, ținând oamenii laolaltă prin teamă; delăsarea dinaintea poruncilor divine nu stârnește teama, dar îl alungă pe Dumnezeu și îi risipește pe oameni pe un pământ al nimănui.

Dacă neamul românesc nu s-a risipit cu totul pe pământul fără de hotare, aceasta este pentru că sufletul românesc mai este încă în stare să simtă urmele pașilor lui Dumnezeu prin satele și orașele pe unde a trecut, împreună cu Sfântul Petru. Dunărea împărătească, o cetate, o biserică, o veche bucoavnă, o întâlnire memorabilă, o legendă, un vechi obicei, duhul sărbătorii – iată lucruri care răsună încă în acest suflet precum pașii sfinților oaspeți la vremea înserării. Acest suflet mai este încă receptiv față de bucuriile simple care, așa cum arată Alexandru Surdu, se deosebesc de simplele plăceri. Receptivitatea față de bucuriile simple înseamnă mai mult decât o înclinație sufletească naturală spre bine, ea denotă capacitatea de a fi fericit. Înclinația spre bine, virtutea, este mai degrabă o atitudine negativă, prin care sufletul se pune la adăpost față de păcat, de excesul plăcerii, de excese în genere; fericirea, în schimb, este o atitudine pozitivă, al cărei efect este purificarea, dispariția tendinței spre excesiv în plus sau în minus.

Din receptivitate față de bucuriile simple, sufletul românesc se apleacă încă cu grijă și cu îngrijorare asupra trecutului său. Nu excesul, ci purificarea este scopul privirii îndreptate spre trecut. Aducerea la lumină a trecutului nu are nimic excesiv; este o preocupare în care nu întâlnim nici mânie, nici ură, nici invidie, trufie sau lăcomie, nimic care să poată fi imputat fără a-l transforma pe cel ce-o face în acuzator nedrept. Cum ar putea fi văzută ca un păcat, de exemplu, preocuparea pentru soarta unui vechi codice maramureșean, împărțit în patru și păstrat departe de locul său de baștină? I-ar putea aduce cineva vreun reproș celui care reconstituie, din legendele Dragobetelui, felul în care poporul român înțelege iubirea? Se pot aduce învinuiri cuiva pentru că studiază logica lui Cantemir?

Răspunsul este: da. Atașamentul față de zădărnicia existenței, credința nezdruncinată că omul trebuie să fie fără de Dumnezeu și fără de patrie, lipsit nu doar de bucurii, ci și de virtuți, și că toate aceste amputări sunt premisele absolute ale fericirii lui, pot justifica orice acuzație nedreaptă. Și chiar au justificat-o. De

aceea, regăsind bucuriile simple, tămăduim cu delicatețe un suflet care, prea adesea, a fost pe nedrept rănit. În loc de a-l purta încoace și încolo, printre feluritele păreri despre începuturi și sfârșituri ale unui Univers infinit, îndrumându-l cu răceală să uite tot ceea ce a moștenit din imediata lui apropiere, e mai bine să-i reamintim despre murmurul și susurul Dunării revărsate, auzite cândva de filosofii Blaga și Băncilă, ori despre buchile slavone citite și răscitite veacuri de-a rândul de școlari în clasele primei școli românești de pe lângă Biserica Sfântul Nicolae din Brașov. Aceste povești vor ajuta sufletul rănit pe nedrept să-și recapete încrederea în puterile sale.

Cu numai un veac și jumătate în urmă, prin Mitropolitul Andrei Șaguna, românii transilvăneni, ajunși străini în propria lor țară, și-au recăpătat mai întâi unitatea sufletească; curând după aceea, unitatea deplină a fost realizată. Poate că nu este încă prea târziu ca unitatea sufletească a tuturor românilor să fie din nou recâștigată. Amintirea strălucitoarelor fapte ale celor care au pus temeliiile României Mari nu a fost cu totul uitată. Dormitând, sufletul românesc mai tresare uneori, amintindu-și de acele fapte. Tresare când își aduce aminte, într-o carte precum cea despre care e vorba aici, despre efortul imens de luminare națională depus de ASTRA, această academie populară a românilor care, lipsită de orice sprijin oficial, a înființat școli, biblioteci, a continuat tradiții și a reunit toți cărturarii transilvăneni sub steagul Unirii.

Din când în când ne mai simțim și azi cuprinși de Duhul sărbătorii, despre care scria altădată filosoful brăilean Vasile Băncilă. Eveniment cosmic, electrizând comunitatea omenească, Duhul sărbătorii încă își mai face simțită prezența, contrariindu-i pe cei care idolatrizează existența zadarnică. „Declinul sărbătorii” nu a întunecat încă pe de-a-ntregul semnificația originară a sărbătorii. După ce, interzisă de ateismul comunist, sărbătoarea părea definitiv compromisă, ea a renăscut și s-a consolidat treptat, hrănind speranța că nu va pieri cu totul.

Rătăcitor, precum tânărul din insula egeeană, pe întinsurile mării, sufletul românesc a rămas un locuitor al Grădinii Maicii Domnului, patria sa. Nu este nici azi, cum nu a fost niciodată, un străin pe pământ, chiar dacă a fost alungat uneori de la rosturile sale. Sunt încă destule motive pentru ca sufletului românesc să-i aducem cinstirea cuvenită.

ÎNTRU CINSTIREA SUFLETULUI ROMÂNESC

ȘTEFAN-DOMINIC GEORGESCU

Deunăzi, la un post de televiziune, vorbind despre Constantin Noica, un contemporan se îndoia de faptul că ontologia ar putea să fie națională. Cu alte cuvinte, deși acel domn pretindea că este un specialist în filosofia lui Constantin Noica, domnia sa considera că un titlu precum *Sentimentul românesc al ființei* nu ar sugera în niciun fel că ontologia ar putea fi legată de o națiune. Ne vom îngădui, în acest mic preambul, să nu fim de acord cu contemporanul nostru și să spunem că o ontologie care nu este națională este o ontologie fără suflet. Dar nu numai atât.

Lucrarea domnului academician Alexandru Surdu poartă, în acest sens, un titlu sugestiv: *A sufletului românesc cinstire*. Și pentru acela care o deschide apare foarte evidentă o teză generală: dreapta filosofare este aceea care pleacă de la suflet: al unui popor, al unei națiuni și al unui individ.

Toate acestea se bazează pe un argument ușor de înțeles, pe care cei care susțin teze precum aceea menționată în primul paragraf al lucrării de față îl trec prea ușor cu vederea sau îl tratează cu o oarecare frivolitate intelectuală: filosofia este universală, spiritul este universal, dar fără a fi non-național. Formați la școala idealismului german și la cea a filosofiei antice grecești, Constantin Noica și Alexandru Surdu știau și știu că spiritul se poate universaliza numai printr-o națiune – așa cum ne învață Hegel. Că universalul fără particularitatea națională și fără individualitatea omului real este un universal abstract, gol și, de ce nu, care sufocă particularul și individualul. Un universal fără de țară este un universal fără de suflet și fără de sens. Un universal rău, care uită de ceilalți și care se pune pe sine ca fiind aparte și atoatepânitor. Astfel de teze au dus, din păcate, chiar la consecințe umane și sociale dăunătoare, pentru că ce poate fi mai rău decât să te consideri ca fiind un ales și să-i disprețuiești – cu anvergură istorică – pe ceilalți? Dreapta filosofare, însă, se ridică împotriva acestor idei și ne învață că un popor tinde a se universaliza – dar nu cu arme, speculă, delațiune, minciună, dispreț și îmbogățire prin mijloace necinstite – ci cu ajutorul conceptului, trecând în propria sa fire toate cele care sunt omenești și nelăsând nimic să-i fie străin. Există, prin urmare, o ontologie națională, ba chiar mai mult: o filosofie națională, care nu se putea naște altfel decât în interiorul unei națiuni. Cinstirea sufletului românesc despre care ne vorbește Alexandru Surdu se referă, mai direct sau mai metaforic, la situația în care se află sufletul românesc: aceea de a-și asuma tot ceea ce este omenească și de a spune ceva despre eternele probleme ale omului, fără ura și resentimentul care îi macină pe cei ce vor să fie universalși și istorici fără a fi naționali, uitând chiar și de propria lor individualitate.

Lucrarea domnului academician Alexandru Surdu se dezvoltă pe mai multe planuri, integrate într-o viziune de ansamblu ce tinde către dezvoltarea câtorva trăsături ale sufletului românesc. Avem aici în vedere istoria, memorialistica, antropologia și folcloristica, logica, teologia și, nu în ultimul rând, filosofia. Referirile din lucrare se fac fie la oameni de mare însemnătate pentru istoria și cultura poporului român, fie la instituții care au susținut cugetarea românească, fie la locuri sau obiceiuri care dau seamă de specificitatea sufletului românesc. Un element important, care trebuie menționat încă de la bun început, este legat de importanța pe care a avut-o și o are creștinismul pentru sufletul poporului român.

Ceea ce ni se pare demn de adus în discuție, în primă instanță, este tocmai titlul lucrării, care fixează auspiciile sub care conținutul acesteia se va dezvolta. Continuând, într-un sens, linia pe care a deschis-o, în cultura și filosofia românești, Constantin Noica, Alexandru Surdu face referire la sufletul românesc, dar într-o accepțiune specială, diferită de cea cotidiană, dar și de cea tehnic-filosofică. Dacă, în mod obișnuit, prin suflet se înțelege o entitate non-corporală sau una extrem de subtilă care este răspunzătoare de stările firești de conștiință și dacă, în sens tehnic, sufletul este forma corpului, ca la Aristotel, sau o înmănunchere de idei sensibile, ca la empiriști, sau orice altceva, în cazul lucrării de față se are în vedere o accepțiune diferită. Astfel, Alexandru Surdu vorbește despre un suflet românesc, iar nu despre un spirit românesc. La fel cum Noica vorbea nu despre timp, ci despre vreme, nu despre spațiu, ci despre loc, la fel, sufletul ia aici locul spiritului și nu mai este legat de un individ, ci de o întreagă națiune. Ce este acest suflet sau care este accepțiunea în care acest concept este luat? Un demers pentru a găsi răspunsul la această întrebare găsim în *A sufletului românesc cinstire*.

„Spirit” pare oarecum străin limbii române. Îl traduce pe „*der Geist*”-ul german, dar nu numai. Spiritul poate avea semnificația de spirit al unui text, un spirit de glumă, o fantomă sau un spectru și încă altele. Este un termen cu o polisemie care mai mult ascunde sensul adânc, filosofic și care înăbușă destul de mult sensul termenului german. Suflet, la fel ca alți termeni, pare să fie exclusiv românesc. Desigur, există termeni și în alte limbi, cum ar fi „*die Seele*”, „*soul*” sau „*l'âme*”, care îl traduc pe „suflet”. Important este, însă, faptul că un termen cu o semnificație individuală este folosit pentru a da seamă de un universal: sufletul românesc. Aici interesează modalitatea de întrebuițare – sensul ca utilizare, cum ar spune Wittgenstein – iar nu caracterul traductibil al vreunui termen.

Așadar, o primă particularitate a sufletului românesc se desprinde chiar din titlu: folosirea individualului pentru general. Nu spiritul – transcendent și depărtat de prezență – este cel care dă sensul ideii de „românitate”, ci sufletul, prezent și caracterizat de multiple transformări, mai mult sau mai puțin dureroase. „*Ponos*”-ul grecesc este acela care explică multe aici. A fi român poate însemna și suferință creatoare – creatoare de sine –, iar cartea lui Alexandru Surdu povestește câteva dintre avatarurile sufletului românesc. În plus, întrebuițarea unui termen cu semnificație individuală pentru a exprima un gând general mărturisește unitatea: oriunde și în orice condiții s-ar afla, sufletul românesc are aceeași tipologie a trăirii

și, implicit, aceleași înțelesuri fundamentale prin prisma cărora se raportează la existența reală.

Tezele acestea apar, explicit, chiar în primul capitol al lucrării, în care se face referire la „sufletul sau duhul românesc” (p. 13). Suflet și duh care, potrivit autorului, au nevoie de educație, de o formă specific românească a *paideii* grecești. Ceea ce ni se pare aici a fi extrem de interesant este semnificația pe care ritualurile inițiatice ale „junilor” o aveau în formarea și transformarea tinerilor români. Desigur, vorbim despre epoci ceva mai vechi, de care ne desparte cel puțin un veac. Totuși, specificul educațional al poporului român pare să cuprindă aceste ritualuri inițiatice, știut fiind faptul că, datorită condițiilor istorice și – de ce să nu recunoaștem – poate și datorită unor metehne ale națiunii, școala ca instituție socială majoră apare târziu în spațiul românesc. Desigur, aceasta nu înseamnă că nu exista educație. Departe de noi gândul de a nu recunoaște că școala ca instituție ar fi forma cea mai elevată a creșterii și educării copiilor și tinerilor. Învățătura care se desprinde, însă, din textul lui Alexandru Surdu – intitulat *Prima școală românească* – este aceea că această formă universală a educației trebuie clădită pe specificitatea națională – abia atunci realizându-și rolul ei cel mai propriu, și anume elevarea unei națiuni. O școală care tinde să sugrume sufletul unui popor, prin recursul la formă străină, nu poate decât să dăuneze. Dimpotrivă, o instituție – în speță școala – care apare ca o necesitate firească în istorie și se dezvoltă ca formă superioară a mentalului unui popor, dar și ca mediu al perpetuării sufletului unui popor, își îndeplinește adevărata menire.

Există, așadar, o devenire istorică firească pentru ca o anume instituție să poată întruchipa și exprima sufletul unui popor. Și există, așa cum ne spune Alexandru Surdu, o logică a istoriei, pe de o parte, dar și personalități pe măsura istoriei, cum ar spune, de această dată, Hegel. Pentru că o națiune are nevoie de modele care să influențeze tinerii și care să fie dați exemplu tinerilor care merg la școală. Un cărturar de seamă, o personalitate de anvergură europeană, cu un „suflet filosofic” care l-a plasat în alături de marile spirite ale Europei timpurilor sale (de pildă, Gottfried Wilhelm Leibniz) a fost și Dimitrie Cantemir, căruia i se dedică un capitol intitulat *Cantemir și logica istoriei*.

O astfel de personalitate marchează istoria unei națiuni. Cantemir ar putea fi individualul care dă măsura generalului, cum afirmă Constantin Noica. Și, dacă exemplul favorit al lui Noica era acela în care Socrate dădea măsura umanității, atunci, *mutatis mutandis*, Dimitrie Cantemir poate fi individualul care dă măsura generalului pe care îl reprezintă sufletul românesc.

Aproape că nu există domeniu de vîrf al vremii care să nu-l fi interesat pe Cantemir. Un cărturar autentic, a găsit, totuși, și vremea să se ocupe de treburile politice ale țării, chiar dacă pentru o foarte scurtă perioadă. Despre el s-ar putea afirma ceea ce am afirmat în debutul acestei lucrări: și anume că sufletul unui popor se universalizează prin luarea în primire a felului de a fi al altor popoare. Cantemir nu dezmente această teză. S-a ocupat cu aceeași acribie de cultura română, de cea otomană, de cea rusă, dar a fost la curent și cu știința apuseană. A

avut, așa cum arată Alexandru Surdu, preocupări culturale care l-au făcut să ajungă membru al Academiei din Berlin; în plus, în multe situații se poate vorbi despre contribuții de pionierat, cum ar fi chiar conceptul de logică a istoriei. Un fiu de domn dintr-o țară mică, undeva la intersecția unor imperii, reușește să se ridice, prin gândirea sa, la nivelul universal al sufletului unui popor. Se integrează într-o tradiție de cercetare a lui Aristotel pe care numai condițiile istorice au retezat-o. Corespundează cu personalități ale vremii, de la egal la egal. Face traduceri din Aristotel cărora nici astăzi nu putem spune că li se poate opune o traducere mai exactă. Este, deci, un propovăduitor al „sufletului limbii” române. Astfel ne apare, în perspectiva lui Alexandru Surdu, marele cărturar și om politic Dimitrie Cantemir.

Dacă se pune problema unor oameni care au dat, prin faptele lor, măsura sau etalonul unei întregi națiuni, nu numai Dimitrie Cantemir este de menționat. Din această lucrare nu putea lipsi mitropolitul Andrei Șaguna, care a fost tot o personalitate complexă, cu contribuții semnificative la cultura română. Nu numai cărturar și teolog, dar și luptător pentru drepturile românilor din Transilvania, Șaguna abia acum primește recunoașterea meritelor sale, prin trecerea lui în rândul sfinților. Este bine știut faptul că fiecare națiune are reperatele ei: grecii au filosofi, evreii au profeți, rușii au literați, austriecii au compozitori, olandezii au pictori și așa mai departe. Istoria românilor se sprijină pe mai mulți luptători pentru sufletul românesc. Există și la noi filosofi, înțelepți, compozitori și din ceilalți enumerați mai sus. Totuși, date fiind condițiile istorice, parcă mai presus de toți sunt acei vizionari în rândul cărora se așează și Andrei Șaguna, care au crezut în sufletul românesc chiar și atunci când nu ar fi avut niciun motiv să o facă. Vizionari dispuși să se sacrifice, pe ei și cele de preț pentru ei, pentru a ridica o țară și un popor care, uneori, datorită dificultăților prin care trecea, era puțin rătăcit. Vizionari care nu s-au ascuns în locul confortabil al disprețului față de propria națiune și care au refuzat să judece pe alții, dar s-au învrednicit să construiască pentru ei. Uneori poporul nu i-a înțeles; alteori, i-a izgonit sau chiar ucis; sau i-a azvârlit fie în temniță, fie în uitare. Totuși, acești vizionari nu s-au dezis de națiunea și de țara lor, și tocmai prin asta au dat măsura sau etalonul umanității. Un astfel de portret i se cuvine și lui Andrei Șaguna, dimpreună cu trecerea lui în rândul sfinților. Contribuția majoră a acestei personalități a istoriei românilor – consideră Alexandru Surdu – este aceea de a fi salvat pe românii din Transilvania, Banat și Bucovina (p. 65) și de a fi cultivat ideea unei mari țări românești, unde să fie aduși laolaltă toți românii și toate provinciile care și după istorie, și după lege, și după suflet, și după limbă, și după orice alt criteriu ar fi trebuit să stea laolaltă, într-o singură formațiune satală.

Așa cum am menționat deja, nu numai despre „oameni de însemnătate crucială” – vorba filosofului german – ni se relatează în lucrare, ci și despre instituții sau organizații care au contribuit la evoluția culturii române. O astfel de organizație a fost Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român – ASTRA. Orice tentativă de a evalua și aprecia importanța pe

care această asociație a avut-o de la înființare și până când purtătorii „luminii de la Răsărit” au reușit să o distrugă este sortită parțialității. Sau, cel puțin, ar trebui tomuri de hârtie pe care să se înscrie activitatea acesteia. Așa cum spune Alexandru Surdu, ASTRA a fost o „academie populară a românilor” (p. 73) în cadrul căreia toate domeniile de cercetare au fost încurajate. Scopul fundamental al acesteia a fost acela de a pregăti Marea Unire (p. 74), așteptată de întreaga națiune română. Dar, așa cum spuneam la început, nu cu arma în mână, nu ucigând pentru propriul bine, ci cultivând sufletul românesc. O astfel de asociație nu are nevoie de laude, ci de recunoașterea meritelor. Lauda este pentru mediocri care se lasă evaluați de cei cu care sunt legați numai prin disprețul reciproc. Recunoașterea meritelor, dacă se realizează, face cinste și celui care o face, și celui care o primește. Iar dacă nu, atunci acela care nu a recunoscut ceva măreț este singurul care are de suferit. Vedem în lucrarea lui Alexandru Surdu tocmai această învățătură, care amintește puțin de ceea ce spunea Eminescu despre „mititel”: „nu slăvindu-te pe tine... lustruindu-se pe el”. Marii înaintași trebuie recunoscuți – iar recunoașterea meritelor oamenilor de importanță majoră pentru cultura română, dar și a instituțiilor care au contribuit la cultivarea sufletului românesc este cheia interpretativă a lucrării *A sufletului românesc cinstire*. Nu critica arogantă – despre care tot Eminescu vorbește și tot în *Scrisoarea I* –, ci respectul și considerația față de înaintași dau măsura unei atitudini demne.

Iar demnitatea este a aceluia care se angajează față de dreapta credință și gândul bun și nu le mai părăsește niciodată. Nu conjunctura, ci principiile; nu avantajul, ci dreptatea. Și, mai ales, respectul și considerația pentru ceea ce te-a format ca om. Și, ne spune Alexandru Surdu, ca om ne formează și graiul în care ne naștem și pe care îl auzim pentru prima oară. Nu este un secret că, dintr-un motiv sau altul, sunt graiuri care stăpânesc astăzi în lume. Iar unii – încolonați sub deviza trădătorilor *ubi bene, ibi patria*, deseori fără a ști ce fac – părăsesc limba română de dragul unor conjuncturi favorabile. Departe de noi gândul că alte limbi nu merită apreciere. E greu de crezut că germana lui Goethe și franceza lui Proust sunt de lăsat la o parte. Urmându-l pe Constantin Noica, însă, Alexandru Surdu apreciază veleitățile deosebite ale graiului românesc, care îl așază pe acesta alături de limbile care au produs culturi mai mari ca a noastră. Metafora din titlul dat capitolului *În ce limbă vorbește Dumnezeu?* este extrem de sugestivă: deși nu suntem un imperiu, deși nu avem realizările și succesele altora, Dumnezeu poate vorbi în limba română. Adică graiul nostru poate exprima gânduri și trăiri înalte, de o profunzime aparte. Metaforă, de altfel, cu rezonanțe biblice: la urma urmei, Hristos nu s-a născut în scutece de mătase. Și poate nici marele adevăr nu se va spune în limbile ce se vorbesc în saloanele strălucitoare ale lumii bogate, ci se va rosti în graiul unor oameni simpli.

Nici o prezentare a lucrării luate aici în discuție nu se poate încheia fără a face referire la ultimul capitol. Desigur, aceasta mai conține și alte elemente deosebite pentru sufletul românesc, cum ar fi ideea duhului sărbătorilor sau povestea iubirii la români. Acestea, însă, vor fi mai bine înțelese prin lectură

directă. Ultimul capitol, însă, intitulat chiar *A sufletului românesc cinstire*, pare să fie el însuși o concentrare a întregului înțeles al lucrării. De o însemnătate aparte ni se pare a fi povestea despre tânărul care își dorea să plece de pe meleagurile natale și într-o noapte are un vis în care nu putea să moară și se chinuia groaznic deoarece, plecat fiind, își lăsase sufletul îndărăt, acasă, iar moartea nu putea să îl ia. Sufletul românesc – înțelegem de aici – este legat de această națiune și de această țară. Și cine părăsește țara, aici își lasă sufletul. Indiferent câte desfătări va întâlni, va duce mereu dorul acestor locuri. Iar dacă nu-l va duce, aceasta va fi din două motive: pentru că, înainte să te piardă, Dumnezeu îți ia mințile; mai apoi, pentru că, totuși, Dumnezeu este suficient de milostiv încât celor smintiți să le dea greutatea, dar să le ia cumpăna prin întrebuițarea căreia ar putea să își contemple propria ticăloșie.